

Etika u Lukrecija i Cicerona

Hleb, Martina

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:572002>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-15**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

Odsjek za hrvatski latinitet

MARTINA HLEB

ETIKA U LUKRECIJA I CICERONA

Završni rad

Mentorica: doc. dr. sc. Maja Matasović

Zagreb, srpanj 2018.

SADRŽAJ:

SAŽETAK

1. UVOD	1
2. TIT LUKRECIJE KAR: O DJELU <i>DE RERUM NATURA</i>.....	4
2.1. ETIKA U <i>DE RERUM NATURA</i>	6
3. MARKO TULIJE CICERON: O DJELU <i>DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM</i>	18
3.1. ETIKA U <i>DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM</i>	19
4. SLIČNOSTI I RAZLIKE KOD LUKRECIJA I CICERONA.....	24
5. ZAKLJUČAK.....	27
6. LITERATURA	29

SAŽETAK

Tit Lukrecije Kar, sljedbenik Epikurove filozofije, sa svojim jedinim djelom *De rerum natura* približava nam naturalistički pogled na svijet, ali i prenosi etičko gledište – hedonizam, čije značenje nije istovjetno današnjem. U etičkim aspektima govori o slabostima ljudske prirode, smrti, praznovjernosti, ljubavi i požudi i prikazuje važan segment početka ljudske povijesti i kulture te njegov razvitak u svojem petom pjevanju; iz naturalističkih aspekata govori o stvaranju svijeta, atomima i praznini, objašnjava razne prirodne pojave te na kraju govori o bolesti i atenskoj kugi. Lukrecije nije napisao poseban spis epikurejske etike, već ju je integrirao kroz cijeli spis, dakle, potrebno je iščitati etičke aspekte iz njegove naturalističke filozofije. S druge strane, Marko Tulije Ciceron, kritičar epikurejske etike, eklektik, ali ponajviše zastupnik stoicizma, u djelu *De finibus bonorum et malorum*, razmatra i protivi se epikurejstvu. Međutim, unatoč tomu pripomaže objavljivanju Lukrecijeva epa. Oba pisca pišu na latinskom jeziku te su nam važni nosioci tadašnjeg pogleda na svijet, etiku i filozofiju općenito. U svome radu želim prikazati kratki osvrt na njihov život, oba etička stajališta te probleme, sličnosti i razlike u njihovim stavovima. Fokusirat ću se na pojedine Lukrecijeve stihove koji izričito pokazuju etička stajališta te ih objasniti i pokazati kako iz njih, unatoč naturalističkoj naravi djela, možemo izvući Epikurova učenja o moralu i pogledu na život, zatim u Ciceronovom djelu, u prve dvije knjige, analizirati i objasniti njegove misli i prikazati glavne nedosljednosti njegovih argumenata. Nakon toga proći ćemo sličnosti i razlike njihovih misli i pojmova, te na kraju izvesti zaključak.

Ključne riječi: Tit Lukrecije Kar, Marko Tulije Ciceron, *De rerum natura*, *De finibus bonorum et malorum*, etika, epikurejstvo, stoicizam, filozofija, rimska književnost, latinski jezik

1. UVOD

Etika je danas filozofska disciplina koja se bavi uspostavljanjem nekih moralnih načela, pravila ili vrijednosti te se bavi opisivanjem i objašnjavanjem ljudskog moralnog ponašanja, kako na razini pojedinca tako i na društvenoj cjelini. Njeni su korijeni započeli u antičko doba - mnogi su starogrčki filozofi posegnuli za istraživanjem pitanja dobra, ispravnog života i moralnog ponašanja kao što su Demokrit, Protagora, Epikur, Platon, Sokrat, Aristotel i drugi. Njihov utjecaj nije stao samo na području Grčke, već se proširio i na Apeninski poluotok. Na Rim je najviše utjecala helenistička filozofija – epikurejstvo i stoicizam kao najveća učenja, a to su još i kinici. Marko Tulije Ciceron nam je od velike važnosti upravo zbog toga jer je skupljao i prevodio razne filozofske spise i prenio nam filozofske termine na latinski jezik.

U ovom radu bavit ću se prvenstveno epikurejstvom s etičkog aspekta u Tita Lukrecija Kara, sljedbenika epikurejstva i Marka Tulija Cicerona, eklektika, kritičara Epikurova učenja. Pažnja je posvećena u djelima *De rerum natura*, jedinom nama poznatom Lukrecijevom djelu, i *De finibus bonorum et malorum*, Ciceronovom djelu koje se bavi filozofijom i uključuje mnoge misli o stoicizmu i epikurejstvu te se većim dijelom bavi kritikom hedonizma. Postoje radovi koji se bave posebno Ciceronovom etikom kao što je knjiga Haralda Thorsruda, *Cicero's Ethics*, rad Juana Pabla Bermúdez-Reya, „Nature and the Good: An exploration of ancient ethical naturalism in Cicero's *De finibus*“, ali nema mnogo radova koji se bave analiziranjem potpune Lukrecijeve etike poput rada Adriane Grzelak-Krzymianowske, „The Presence of Ethical Teaching in the *De Rerum Natura* of Lucretius“. Postoje radovi koji se fokusiraju na određena pjevanja kao što je rad Zole Marie Packman, „Ethics and Allegory in the Proem of the Fifth Book of Lucretius“ i knjiga Roberta D. Browna, *Lucretius on Love and Sex: A Commentary on De Rerum Natura IV, 1030-1287, with Prolegomena, Text and Translation*. Interpretaciju *De rerum natura* piše David Sedley u *Lucretius and the Transformation of Greek Wisdom* gdje objašnjava Epikurovu fiziku i filozofiju, no etici nije dana prevelika pažnja.¹ Slabija istraženost potpune Lukrecijeve etike vjerojatno je posljedica jednog njegovog nama sačuvanog djela koje je pretežito naturalističke naravi. Međutim, u cijelom didaktičkom epu postoje naznake Epikurove etike i ona se može iščitati, kao što ćemo vidjeti u ovome radu izdvajanjem bitnih dijelova etičkih misli, budući da je spis opsežan i za ovaj rad nije potrebno ulaziti u svaki stih.

Epikurejstvo uključuje hedonističku etiku, no ne u onome smislu u kojem je danas doživljavamo. Naziv dolazi od grčke riječi *ἡδονή*, koja se često na latinski prevodi kao *voluptas*

¹ Detalji o svim spomenutim radovima navedeni su na kraju rada u popisu literature

- naslada, uživanje. Iako termin *voluptas* često povezujemo s lošim i putenim (kao što ćemo vidjeti u Cicerona), to se ne odnosi na Epikurovu etiku. Kod njega *ἡδονή* znači mir, nepomućenost, a cilj takve ugone je *ἀταραξία*, odsutnost boli, bezbrižnost. Epikur uči da je ugoda najviše dobro, a bol najviše zlo. Kod njega je odsustvo boli kao najviše dobro istovjetno s ugodom kao najvišim dobrom, što recimo, nije isto kod Hijeronima.² Dakle, *ἡδονή* nije u putenosti, cilj nije osjetilna naslada nego vrhovno zadovoljstvo duha u mudrosti, prijateljstvu, pravdi i hrabrosti.

Tit Lukrecije Kar (*Titus Lucretius Carus*), rođen je oko 98.g.pr.n.e., a umro je oko 55.g.pr.n.e. U šest je knjiga ispjevao spjev *De rerum natura*, koji sadrži oko 7400 heksametara te slijedi Epikurov istoimeni spis. Lukrecije je uveo nove filozofske termine jer nisu lako prevodivi s grčkog jezika³ i piše pomalo arhajskim jezikom. Postoji i rasprava da je primarni uzor epa bilo *Pismo Herodotu*⁴ zbog mnogo sličnih fraza, no i nadopuna epikurejske građe, ali nećemo ulaziti dublje u tu raspravu. Ne zna se puno o Lukrecijevu životu, no iz njegovog spjeva možemo zaključiti da je žustri zagovaratelj Epikurove filozofije, dakle, njegov nazor je naturalistički, tj. materijalni monizam. Njegov svijet je stvoren od atoma i praznina, bez bogova i mitologije, iako zaziva Veneru na početku da mu pomogne u stvaranju epa. Zbog pomalo arhaičnog i ne pretežito tečnog heksametra možda ga je teže čitati, a na to utječe također i kompleksnost teme samoga djela. Unatoč tomu, zbog Lukrecija imamo vrlo živopisan opis kuge koja je poharala Atenu u 5.st.pr.n.e. (*De rerum natura*, VI, 1138-1285).

Marko Tulije Ciceron (*Marcus Tullius Cicero*), rođen je 106.g.pr.n.e. u Arpinu, a ubijen je 7. prosinca 43.g.pr.n.e. kada su ga uhvatile Antonijeve pristaše tijekom odlaska u Makedoniju. Najveći rimski govornik, proslavio se u javnosti s govorom *Pro Sexto Roscio Amerino*, a vrhunac njegove slave bio je 63.g.pr.n.e., dok je tijekom svog konzulata razotkrio Katilininu urotu. Iz toga su proizašla četiri govora *In Catilinam* te je od senatora dobio titulu *pater patriae*.⁵ Iako je bio izvrstan govornik, njegovo političko stajalište mu nije donosilo uspjeh, pa je 58.g.pr.n.e. zbog prijedloga Klodija Pulhira protiv smrtne kazne rimskim građanima, morao otići u progonstvo, a kasnije je stao na Pompejevu stranu u građanskom ratu. Većinu filozofskih

² CICERON, 1975, 44.; Hijeronim Rođanin, oko 290.-230.g.pr.n.e., sljedbenik peripatetičke škole, on uči da je cilj života potpuno lišenje boli, a naslada nije dobra.

³ Lucr., *De rerum natura*, I, 136-145.

⁴ Iz SEDLEY, D., 1998, 134-165.; Sedley piše o izvorima za djelo *De rerum natura* te navodi kako je Diogen Laertije implicitno naveo Pismo Herodotu kao jedan od izvora za njegovu fiziku. Pismo Herodotu je Epikurovo izlaganje osnova fizike te gdje se objašnjava naturalizam empirističkim intuicijama kao temelj spoznaje o stvarima koje nas okružuju.

⁵ VRATOVIĆ, V., 2008, 95.

spisa piše nakon što se povukao iz političkog života. Među njima su *De finibus bonorum et malorum*, *Somnium Scipionis* (očuvani dio iz *De re publica*), *Tusculanae disputationes*, *Cato Maior de senectute*, *Laelius sive de amicitia*. Ciceron je bio eklektik, najbliži je učenju nove Akademije i stoičke škole. U filozofskim se spisima vidi njegovo govorničko umijeće koje vidljivo utječe na njegovu argumentaciju u djelima.

2. TIT LUKRECIJE KAR: O DJELU *DE RERUM NATURA*

Djelo je, kao što smo već rekli, didaktički ep, bavi se pitanjima znanja, uzroka, i postanka svijeta i ljudi, prirodnim pojavama i religijom. Započinje invokacijom Veneri, o čemu ćemo nešto više reći u poglavlju 2.1., koja je majka Eneje, po mitologiji začetnik rimskog naroda, a opisuje ju kao stvarateljicu prirode i roda:

(...) *per te quoniam genus omne animantum
concipitur visitque exortum lumina solis(...)*⁶
(...) *per pectora amorem
efficis ut cupide generatim saecla propagent.*⁷

Lukrecije u svom djelu govori protiv bogova i religije općenito, pa zazivanje Venere u svojem prvom pjevanju možemo vidjeti kao ironiju budući da u kasnijim pjevanjima govori o zlima religije i praznovjernosti. Također, ep ima posvetu Gaju Memiju, za kojega se smatra da je bio pjesnik, govornik i pučki tribun 66.g.pr.n.e. Posvetu vidimo u ovim stihovima:

(...) *Memmiadae nostro, quem tu, dea, tempore in omni
ornatum voluisti excellere rebus.*⁸

U svakom pjevanju osim u drugom, Lukrecije piše sadržaj pjevanja gdje u kratko najavljuje temu, a kroz cijelo djelo nalazimo više pohvala Epikura i njegove filozofije. Svako pjevanje ima svoju temu, a sama pjevanja podteme. Prvo pjevanje govori o počelima, a neke od podtema su osnovne misli kojih ima četiri (I, 149-482): prva je da ni iz čega ne biva ništa, druga da su atomi nevidljivi, treća je prazan prostor i četvrta je pripadnost počelima (*rebus ea invenies aut horum eventa videbis*).⁹

Drugo se pjevanje bavi svojstvima atoma. Započinje dijelom o mudracima (na što ćemo se vratiti u potpoglavlju o etičkim aspektima djela), govori o beskonačnosti prostora, spajanju, gibanju i brzini atoma. U ovome poglavlju se javlja pobijanje božanskog stvaranja, kratko se

⁶ Lucr., *De rerum natura*, I, 4-5.; latinski je tekst epa *De rerum natura* preuzet s *Perseus Digital Library*, (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0550.phi001>).

⁷ Idem, 19-20.

⁸ Idem, 26-27.; spominjem Gaja Memija jer se njegovo ime provlači i kroz ostala pjevanja. Lukrecije njega poučava, k tome i njemu iznosi etičke, tj. moralne savjete iz kojih vidimo Epikurovo učenje.

⁹ Idem. 449-482.; pripadnost počelima su sve stvari koje pripadaju ili atomima ili praznom prostoru kao svojstva ili akcidenti. Govori o događajima koji su neodvojivi od svoje biti – atoma i praznog prostora - događaji su njihov spoj i možemo ih zvati zbivanje tijela, tj. atoma i praznog prostora.
Idem, 450.

govori o postanku naslade i boli, te slijede pjesnički umetci o Zemlji i filozofskom tumačenju božanskog bića. Zatim Lukrecije nastavlja na atome i uvodi kozmologiju.

Treće pjevanje započinje pohvalom Epikura. U pohvali Lukrecije spominje kako ga je naslijedio, donio dobra životu te da sada ide njegovim stopama. Također za njega kaže:

(...) *tu, pater, es rerum inventor,*
*tu patria nobis suppeditas praecepta (...)*¹⁰

Epikur je za Lukrecija otac jer donosi pravu istinu, on je *rerum inventor*. Pjesnik ga kiti raznim epitetima, slavi ga kao da je Epikur sam bog istine. Nakon pohvale, govori o ljudskom strahu od smrti. U ovom pjevanju vraća kratki sadržaj, te budući da je opisao i izložio počela i učenje o atomima, prelazi na duh i dušu. Naime, Lukrecije (prema Epikuru) razlikuje pojmove *animus* (duh) i *anima* (duša) iako oboje pripada tijelu; za njega je duh razum, i u njemu je smisao našeg života, ono što nas vodi. Duša je u preostalom dijelu tijela i ona se pokorava duhu¹¹ te su čvrsto povezani jer kad smo bolesni, pati nam i duh, a ako se bojimo, pati nam čitava duša. Zatim se Lukrecije, nakon objašnjenja razlika, vraća na strukturu duše i duha - one su također sastavljene od atoma. Govori i o biti, kako se duša dijeli te o nespojivosti vječnosti s dušom.¹² Nakon toga slijede odlomci o smrti na koje ćemo se kasnije vratiti.

Četvrto pjevanje će nama biti i najzanimljivije jer u većem dijelu govori o ljubavi, strastima i požudi. Pjevanje počinje živopisnim opisima, Lukrecije objašnjava ugodu pisanja te pridaje svoje zahvale što može naučavati druge. Slijedi sadržaj četvrtog pjevanja te se kreće na nauk o slikama: djelovanje slika na oko, oblik boje, optičke varke, itd. Zatim slijedi veći dio govora o već spomenutoj ljubavi, strasti i teškoćama. Također spominje Epikurov kanon¹³ i piše protiv skeptika. U Epikurovom kanonu govori o istinitosti osjetila. Naime, osjetila nam daju spoznaju istine i moramo njima vjerovati.¹⁴

Peto pjevanje opet započinje pohvalom Epikura. Također nam je važno jer se u njemu govori o povijesti kulture ljudi, a tema je i kozmologija. Prvo govori o propasti svijeta, živom i

¹⁰ Lucr., *De rerum natura*, III, 9-10

¹¹ Idem, 141-144.

¹² Duh i duša nisu vječni jer trpe bolesti, osjećaju bol i budući da su povezani s tijelom, također s njim i propadaju. Ono što je vječno odbija od sebe sve što je propadljivo i ne trpi bol.

¹³ Prema Epikuru, kanon je mjerilo za spoznavanje istine i laži, dobra i zla na tri načina: putem pet osjetila, predosjećajem i kroz osjete ugođe i boli. Više vidi u *Society of Friends of Epicurus*, 2017., (<http://societyofepicurus.com/self-guided-study-curriculum/>).

¹⁴ Idem, 478-521.

neživom, o četirima elementima i potopu. Nakon toga, prelazi na kozmologiju i tek nakon što je uveo pojam propadljivosti svijeta, razliku živog i neživog i elemente, kreće od postanka svijeta da bi objasnio kako su nastali elementi i da se dobije jasna slika zašto je sve propadljivo.¹⁵ Zatim opet govori o atomima, pa zvijezdama i planetima, a završava s naznakom da Kentauri nisu postojali. Nakon kozmologije, počinje dio o povijesti kulture, od razvoja ljudskog roda, do osnivanja gradova, preko postanka religija do posljednjih koraka kulture.¹⁶

Šesto i posljednje pjevanje, započinje pohvalom Epikurove filozofije i najavom tema šestog pjevanja: prirodne pojave, dakle munje, kiša, oblaci, hladnoća i toplina. Ima i podtemu o magnetizmu – objašnjava naziv i pojam, tumači pojavu i djelovanje atoma u toj pojavi. Cijelo djelo završava značajnim i vrlo realističnim opisom kuge u Ateni, opisuje gdje je počela, kako djeluje, što se događa.

U potpoglavlju o etici izdvojit ćemo stihove koji govore o etici te ćemo ih protumačiti u sklopu epikurejske filozofije i dokazati kako se može govoriti o njegovim stajalištima iako nemamo drugih njegovih sačuvanih djela koja bi nam mogla reći više o samoj Epikurovoj etici.

2.1. Etika u *De rerum natura*

Lukrecije u svome djelu ne govori o Epikurovoj etici direktno, već možemo indirektno iščitati njegove misli iz naturalističkog djela. Kako smo već rekli, riječ *ἡδονή*, odnosno *voluptas*, često je krivo shvaćeni pojam u toj nauci, i bitno se razlikuje od Kirenjana (sljedbenici kirenske filozofske nauke koju je osnovao Aristip iz Kirene u 4.st.pr.n.e.) koji naučavaju da je najviše dobro ugoda u tjelesnim zadovoljstvima. Kroz pjevanja ćemo naići na stihove koji upravo dokazuju da se može govoriti o Lukrecijevoj etici, kao što je zastupala i Adriana Grzelak-Krzymianowska u svome radu “The Presence of Ethical Teaching in the *De Rerum Natura* of Lucretius”. Krzymianowska u svome radu ukazuje na mnogo stihova koji se tiču etičkih postavki epikurejstva te radi njihovu analizu i grafički prikazuje broj stihova etičkog sadržaja po pjevanjima. Također, zaključuje da je etika očito svjesno ukomponirana u djelo te da forma djela iziskuje još mnogo pitanja o samoj strukturi i sadržaju koje treba detaljnije analizirati.¹⁷ Na početku prvog pjevanja Lukrecije zaziva Veneru. Kao što smo na početku rekli, zazivanje se može shvatiti ironično budući da djelo sadrži protureligiozne elemente. S druge

¹⁵ Lucr. *De rerum natura*, V, 416-782

¹⁶ Misli se na posljednje korake razvitka ljudskog roda, dakle do onog trenutka kada ljudi već žive u utverdama, obrađuju zemlju, plove, sklapaju saveze, pišu, tj. do vrhunca umijeća.

¹⁷ GRZELAK-KRZYMIANOWSKA, 2013, 113. Stihove koje je Krzymianowska izdvojila, djelomično se spominju i u ovome radu, tj. oni stihovi za koje smo smatrali da su važni za ovaj rad.

strane, Lukrecije možda zaziva Veneru jer zna da je Memijeva zaštitnica.¹⁸ Također, njena uloga podsjeća na Empedoklovu kozmološku teoriju,¹⁹ u kojoj Venera predstavlja ljubav, a Mars²⁰ razdor. Dakle, Venera također predstavlja užitak, a Mars izbjegavanje razdora, tj. boli, u čemu leži Epikurova etika.²¹

Ono što još možemo zamijetiti u prvom pjevanju je jasna povezanost Epikurove nauke o fizici s etikom; naime, samo spoznajom prirode možemo saznati istinu i doći do bezbrižnosti:

*hunc igitur terrorem animi tenebrasque necessesit
non radii solis neque lucida tela diei
discutiant, sed naturae species ratioque.*²²

Dakle, nužno je da ovaj strah i sljepoću duha
Niti sunčeve zrake niti svjetlosno oružje dana
Ne mogu razbiti, već izgled prirode i prirodni zakon.

Drugo pjevanje odmah počinje interpretacijom ugodnog, tj. *iucundus sensus* i *iucunda voluptas*. U prijevodu Marka Tepeša,²³ *voluptas* je prevedena kao „slast“, što se može krivo protumačiti isto kao i „naslada“. Prema mom mišljenju, bolji bi prijevod bio „zadovoljstvo“ jer je izraz neutralniji, ono nije odmah shvaćeno kao putenost i zlo jer može biti i duhovno zadovoljstvo. Lukrecije objašnjava zadovoljstvo mudraca. Mudrac može gledati događaje bez zle i iskrivljene slike; to je osoba koja posjeduje duhovno zadovoljstvo jer mu duh nije obavijen zlom i stoga može bez zla promatrati sve događaje koji se zbivaju oko njega:

*Suave, mari magno turbantibus aequora ventis
e terra magnum alterius spectare laborem;
non quia vexari quemquamst iucunda voluptas,
sed quibus ipse malis careas quia cernere suavest.*²⁴

¹⁸ LUCRETIUS, 2001, 2, bilj. 1.

¹⁹ Empedoklo je smatrao da sve nastaje miješanjem četiri elementa: vode, zraka, zemlje i vatre, a to se događa utjecajem kozmoloških načela – ljubavi i razdora; „Empedoklo“, *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, mrežno izdanje (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17844#top>)

²⁰ Lucr., *De rerum natura*, I, 32.

²¹ LUCRETIUS, 2001, 2, bilj. 1.

²² Lucr., *De rerum natura*, I, 146-148.

²³ LUKRECIJE, 2010, 44.

²⁴ Lucr., *De rerum natura*, II, 1-5.

Sljedeće stihove možemo protumačiti tako da bogatstvo ne donosi blaženost duha, tj. zadovoljstvo, što odgovara nauku Epikura:

*certare ingenio, contendere nobilitate,
noctes atque dies niti praestante labore
ad summas emergere opes rerumque potiri.*²⁵
(...) *quapropter quoniam nihil nostro in corpore gazae
proficiunt neque nobilitas nec gloria regni* (...) ²⁶

Nastavljajući dalje, Lukrecije smatra da je također i neukost razlog slijepog duha te da je tijelu potrebno malo da se riješi boli. Možemo si priuštiti više užitaka (*delicias*), ali prirodi to nije potrebno:

(...) *nonne videre
nihil aliud sibi naturam latrare, nisi ut qui
corpore seiunctus dolor absit, mente fruatur
iucundo sensu cura semota metuque?
ergo corpoream ad naturam pauca videmus
esse opus omnino: quae demant cumque dolorem,
delicias quoque uti multas substernere possint
gratius inter dum, neque natura ipsa requirit* (...) ²⁷

Prije početka govora o atomima, pjesnik ponavlja već izrečene stihove²⁸ iz prvog pjevanja (I, 146-148, o tome kako spoznavanje prirodnih zakona rješava sljepoću duha) kao zaključak epikurejskog učenja. Iz toga možemo vidjeti da mu je razumijevanje nauka važno ne samo za cijelo djelo već i za vođenje ispravnog života i spoznavanje istine.²⁹ Općenito se religija veže za pravilno vođenje moralnog života, no vidimo da to nije potrebno u Epikurovom nauku, već upravo suprotno. Lukrecije govori Memiju kako ljudi griješe jer misle da je sve stvoreno od bogova te tako bježe od istine.³⁰ Odbojnost religije vidimo u ovim stihovima:

²⁵ Idem, 11-13.

²⁶ Idem, 37-38.

²⁷ Idem, 16-23.

²⁸ Idem, 59-61.

²⁹ Vidi bilješku 22.

³⁰ Idem, 174-176.

*dum vera re tamen ipse
religione animum turpi contingere parcat.*³¹

Nadalje, u stihovima II, 963-972, govori se o nasladi i boli, tj. o njihovom nastanku. Lukrecije smatra da bol nastaje kada su atomi u tijelu potreseni jakim silom, oni se počnu nemirno kretati jer nisu na svome mjestu, a bol traje sve dok se atomi ne vrate na svoje mjesto. Sami atomi ne mogu osjećati bol niti ugodu, jer da mogu, ne bi bili prva počela, već naše tijelo osjeća bol i ugodu. Iz te misli možemo povezati njegovu etiku i naturalističko učenje - ako počela ne smiju imati osjet ugone i boli (jer tada ona ne bi bila počela, već podređeni drugom počelu),³² onda se do istinskog zadovoljstva, tj. nepomućenosti (*ἀταραξία*) ne dolazi puteno (jer počela nemaju osjet ugone i boli po sebi), dakle, etički nauk odgovara tumačenju protiv tjelesnosti jer Epikur etičke misli izvodi iz fizike, tj. prirodnih zakona.

Dolazimo do trećeg pjevanja, dijela o ljudskom strahu od smrti,³³ u kojem Lukrecije govori o razlozima sljepoće duha, lakomosti i požuda: sve je to zbog straha i mržnje prema smrti. Također, zbog takvog straha i požuda nastaje i mržnja prema drugima, ponajviše zavist i tjeskoba, zbog njih postoji izdaja koja se događala među ljudima. Najviše nam to pokazuju ovi stihovi:

*denique avarities et honorum caeca cupido,
quae miseros homines cogunt transcendere fines
iuris (...)*³⁴

*(...) ut sibi consciscant maerenti pectore letum
obliti fontem curarum hunc esse timorem (...)*³⁵

Još jednom, na kraju tog dijela dolazi do ponavljanja stihova iz prvog pjevanja.³⁶ Čini se kako ih ponavlja svaki put kada je riječ o etičkim mislima, a već smo iz prošlih primjera ustanovili njihovu važnost.

U dijelu gdje Lukrecije govori što bi priroda rekla o žalovanju,³⁷ govori o nelogičnosti straha od smrti i jadikovanju. Nelogičan strah od smrti također ima korijene u zavisti, zato što se uvijek

³¹ Idem, 679-680.

³² Idem, 980-983.

³³ Lucr., *De rerum natura*, III, 41-93.

³⁴ Idem, 59-61.

³⁵ Idem, 81-82.

³⁶ Vidi bilješku 22.

³⁷ Idem, 931-977.

želi tuđe, što dovodi do natjecanja u bogatstvima prije dolaska smrti, te tako ostaje prijezir u duhu. Da je osoba spoznala ljepote života i bezbrižnost, radovala bi se jer u smrti nema boli i bogatstvo ne vrijedi ništa. Na kraju trećeg pjevanja,³⁸ Lukrecije nam kaže da ne možemo izbjeći smrt koliko god težili za životom i dodatnim nasladama, dakle, *ἀταραξία* (*tranquillitas*) ne leži u imovini nego u spoznavanju nepomućenosti duha (*animus*). Ako produžimo život, nećemo ništa manje vremena provesti u smrti niti će zadovoljstvo biti veće, smrt će uvijek preostati.

Četvrto je pjevanje najzanimljivije, ako promatramo etičke aspekte, jer se govor o ljubavi, strasti i putenosti proteže preko otprilike 240 stihova, čineći koherentnu cjelinu, dok smo u prošlim pjevanjima mogli vidjeti etičke misli u objašnjavanju fizike. Danas su takve teme aktualne u području seksualne etike.³⁹ Ovaj dio počinje s ljubavi, ona je sila koja se, kada jednom uđe u tijelo, proteže čitavim tijelom⁴⁰:

*namque voluptatem praesagit muta cupido.*⁴¹

I naime, nijema požuda nagoviješta nasladu.

U ovome stihu vidimo način korištenja termina *voluptas* i *cupido*. Iz konteksta dijela o ljubavi možemo zaključiti da se *voluptatem* odnosi na loš užitak. Ističe riječi *muta cupido* – nijema požuda. Misli se na tjelesne užitke, stoga *voluptatem* ovdje doista označuje nasladu jer tjelesna uгода izaziva putenost i neprestanu požudu, a ne ono duhovno zadovoljstvo o kojem smo govorili na početku.

*(...) sed fugitare decet simulacra et pabula amoris
absterrere sibi atque alio convertere mentem (...)*⁴²

Dakle, Lukrecije nam kaže da trebamo izbjegavati ljubavne strasti te se ne smijemo time hraniti, već okrenuti um (tj. glavu) na drugu stranu. Ljubavne strasti i njeno zadovoljstvo nam donosi više patnje nego ugone. Što zapravo misli time? Lukrecije ne niječe prirodnu potrebu za tjelesnim odnosom već samu ljubav. Ljubav je kriva za pomutnju duha, isto kako nas strah od smrti odvodi, tako nas i ljubav odvodi od cilja - *ataraksije*. Zašto je ljubav pomutnja? Lukrecije (i Epikurov nauk općenito)⁴³ smatra da je ljubav bolest duha jer ne proizlazi iz čistih želja i

³⁸ Idem, 1076-1094.

³⁹ Za detaljne uvide problema seksualne etike vidi djela: PRIMORAC, 2006, 111., PRIMORAC, 2007., JORDAN, 2002.

⁴⁰ Lucr., *De rerum natura*, IV, 1040.

⁴¹ Idem, 1057

⁴² Idem, 1063-1064.

⁴³ Za detalje vidi: EPICURUS, 2016.;

ugoda. Ljubav može proizaći iz tjelesnog užitka, a tjelesnim užiticima samo povećavamo požudu, njima se ne možemo nikada potpuno zadovoljiti, a Epikurov nauk želi izbjeći neutažive ugone. Naime, treba razumjeti da epikurejci ne poučavaju da su emocije loše, ako proizlaze iz ispravnih razloga. Moramo izbjegavati isprazne želje koje nisu potrebne našoj prirodi i koje bi donijele više boli nego ugone.

*(...) et iacere umorem coniectum in corpora quaeque
nec retinere semel conversum unius amore
et servare sibi curam certumque dolorem;*⁴⁴

Što se tiče tjelesnog odnosa, Lukrecije smatra da je ono biološka potreba, ali romantičnu ljubav smatra apsurdnim, pogotovo prema jednoj osobi. Nije dobro zadržavati tijelo od prirodnih potreba, ali još je gore vezati se za nekog. Tjelesni je odnos prihvatljiv s više ljudi, sve dok nema emocionalne povezanosti, tj. dok osoba nije zarobljena opsesivnim ljubavnim osjećajima. Prema Lukreciju, ljubavni je lijek ili se uopće ne upuštati u ljubavne odnose ili imati tjelesni odnos s više osoba.

*(...) si non prima novis conturbes volnera plagis
volgivagaque vagus Venere ante recentia cures
aut alio possis animi traducere motus.*⁴⁵

*Nec Veneris fructu caret is qui vitat amorem,
sed potius quae sunt sine poena commoda sumit;*⁴⁶

Onaj koji izbjegava ljubav, nije bez Venerine ugone,
nego radije izabire one (ugode) koje su ugodnije i bez muke.

Naime, Venera samo kratkoročno može ugasiti žudnju, što dovodi do konstantne želje za tjelesnim užicima i osobom prema kojoj ima osjećaje. Tim osjećajima niti jedna strana ne dobiva ono što želi, a to je cijela osoba. Požuda kratko prestaje, ali se brzo vraća.

*Sed leviter poenas frangit Venus inter amorem
blandaque refrenat morsus admixta voluptas.*⁴⁷

LONG, ANTHONY A., 1986.

⁴⁴ Idem, 1065-1067.

⁴⁵ Idem, 1070-1072.

⁴⁶ Idem, 1073-1074.

⁴⁷ Idem, 1084-1085.

*Tandem ubi se erupit nervis coniecta cupido,
parva fit ardoris violenti pausa parumper.
inde redit rabies eadem et furor ille revisit (...)*⁴⁸

U sljedećim stihovima Lukrecije navodi posljedice ljubavne strasti. Jedan od većih razloga zašto je loša jest zbog neobavljanja dužnosti i previše trošenja novca. Ljubavne strasti loše utječu ne samo na duh već i na imutak, što je loše ne samo za financijsko stanje već i svijest osobe jer tako nastaje briga i tjeskoba. Upravo ono čega se trebamo kloniti nastaje u prekomjernoj mjeri samo da bi se doživjela privremena uгода. Također, boli može pridonijeti upravo osoba s kojom smo intimni. Svađe i uvrede često povrijede osobu, a isto tako i ljubomora pri kontaktu s drugim ljudima.

*Adde quod absumunt viris pereuntque labore,
adde quod alterius sub nutu degitur aetas,
languent officia atque aegrotat fama vacillans.*⁴⁹

*(...) quoniam medio de fonte leporum
surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angat
aut cum conscius ipse animus se forte remordet (...)*⁵⁰

Lukrecije nam priča o teškoćama izbjegavanja ljubavi. Najbolje bi bilo odmah izbjegavati ljubav i ne pasti u zamku, ali ako upadnemo, postoji nada za izlaz. Moramo ostati prisebni i ne smijemo sami sebe obmanuti nepostojećim osobinama. Lukrecije nam daje primjere da često vidimo ono što nije tamo, sve mane opravdavamo nečim nepostojećim, kao, primjerice:

*Nam faciunt homines plerumque cupidine caeci
et tribuunt ea quae non sunt his commoda vere (...)*⁵¹
*(...) nigra melichrus est, immunda et fetida acosmos,
caesia Palladium, nervosa et lignea dorcas (...)*⁵²

Lukrecije ne govori samo o muškarcima koje zapadne ljubavna strast, nego tvrdi da je naslada obostrana, dakle, obje strane imaju zamagljene duhove i uživaju u ispraznim strastima. Što se

⁴⁸ Idem, 1115-1117.

⁴⁹ Idem, 1121-1123.

⁵⁰ Idem, 1133-1135.

⁵¹ Idem, 1154-1155.

⁵² Idem, 1160-1161.

tiče braka, njegova je korist stvaranje potomstva. Lukrecije kaže da je važan način izvođenja odnosa za začeće. U posljednjim stihovima o ljubavi i strastima govori o nelijepim ženama po izgledu, no to nije bitno da budu voljene jer osobnost može nadomjestiti izgled. Također nam kaže da navika dovodi do skladne ljubavi. Ove se izjave čine kontraintuitivne nakon cijele kritike ljubavi, ali kao što smo spomenuli ranije, emocije nisu loše, ako dolaze iz ispravnih razloga. Brak i ljubav moraju biti bez tjelesne požude i cilj ne smije biti privremena uгода.

Nec divinitus inter dum Venerisque sagittis

*deteriore fit ut forma muliercula ametur (...)*⁵³

*(...) quod super est, consuetudo concinnat amorem;*⁵⁴

Stihovi koji govore o ljubavi i tjelesnom odnosu nam dosta govore o stavovima epikurejaca i samog Lukrecija. Vidjeli smo da je ljubav loša, iako danas možemo navesti brojne suprotne primjere ovakvome stavu.⁵⁵ Lukrecije prvotno polazi od premise da je ljubav pomućenost duha te da tako nemamo slobodu djelovanja. Već tu možemo nabrojati mnogo ljudskih veza koje dokazuju drugačije. Suprotno njegovom vjerovanju, ljubav može donijeti trajnu sreću, a ne samo privremenu. Ono što je danas u nekim kulturama sporno, a Lukrecije to podržava, jest tjelesni odnos izvan braka, s više ljudi, zbog prirodne biološke potrebe. Još je tada takav stav imao kritičare, a ima ih i danas. Mogli bismo reći da je Lukrecije zagovarao neku vrstu prostitucije (inače je prostitucija plaćena, ali Lukrecije ne spominje plaćanje) za dobrobit održavanja bioloških funkcija. te u tome nije vidio ništa sporno. Danas je to još uvijek jedna od većih rasprava u seksualnoj etici⁵⁶ i moglo bi se dosta raspravljati za i protiv takvog stava. Također su brak i tjelesni odnosi bili viđeni kao dužnosti, a svrha je bila stvaranje potomstva. Lukrecije ne propisuje tjelesni odnos samo za bračne drugove, ali smatra da je brak nužan uvjet stvaranja potomstva, što je i danas još uvijek aktualna tema rasprave. Iako rigorozan u shvaćanju ljubavi, možemo reći da je Lukrecije liberalan što se tiče seksualnih odnosa, makar iz pomalo drugačijih razloga nego što ih danas imamo.

⁵³ Idem, 1278-1279.

⁵⁴ Idem, 1283.

⁵⁵ Razvitkom psihologije i neuropsihologije dokazano je da ljubav pozitivno djeluje na raspoloženje, ponašanje i život općenito. Npr. vidi radove: VALLAS, 2015., (<https://www.psychiatryadvisor.com/mood-disorders/the-positive-effects-of-love-on-mental-health/article/401655/>); CHAPMAN, 2011., Paper 254.

(<http://digitalcommons.uri.edu/srhonorsprog/254> <http://digitalcommons.uri.edu/srhonorsprog/254>)

⁵⁶ vidi bilješku 39.

Peto pjevanje započinje pohvalom Epikura i neizostavni je dio epa jer vuče inspiraciju od njega. Zahvaljujući Epikuru, ljudi mogu spoznati pravu istinu i sebe izvući iz tame na svjetlo. Tako ga opisuje Memiju. Lukrecije kaže da se srce može uzdržavati bez Cerere i Bakha (hrane i pića), ali ne može bez čistog i sretnog srca.⁵⁷ Nisu važni mitološki likovi ni heroji, treba izbjegavati oholost i zavist i brige, jer one kaljaju čovjekov duh. Ako se možemo kloniti tih nevolja, duh nam je jak i bezbrižan, tko je to uspio svladati, očistio se svih zala. Prije nego se Lukrecije osvrnuo na kozmologiju, u pojedinim se stihovima (V, 146-234) osvrće na bogove i religiju, raspravlja o problemu sjedišta bogova te kako je nemoguće u takvo što vjerovati jer empirijski nije vidljivo. Prikazuje i problem njihovog postojanja; naime, kakve koristi besmrtni bogovi imaju od nas ljudi? Smatra da je priroda jedini uzrok stvaranja svijeta i ljudi, a bogovi su varka koja u našem duhu stvara tjeskobu i strah. Prevlast bogova postoji kod ljudi koji još uvijek žive ili tužnim životom ili u tami od prirodnih zakona pa ne znaju uzroke stvari. Nije moguće da je svijet stvoren od bogova jer postoje greške u svijetu.

*namque Ceres fertur fruges Liberque liquoris
vitigeni laticem mortalibus instituisse;
cum tamen his posset sine rebus vita manere,
ut fama est aliquas etiam nunc vivere gentis.*⁵⁸

*Haec igitur qui cuncta subegerit ex animoque
expulerit dictis, non armis, nonne decebit
hunc hominem numero divom dignari esse?*⁵⁹

*(...) nequaquam nobis divinitus esse paratam
naturam rerum: tanta stat praedita culpa.*⁶⁰

Nakon govora o kozmologiji Lukrecije se osvrće na povijest kulture (V, 925-1457) što čini veći dio pjevanja, oko 530 stihova. Kreće od razvoja ljudskog roda, govori nam o ljudskom početku, načinu života te razvoju obitelji, jezika, politike, ekonomije i društva općenito⁶¹. Lukrecije nam govori da su ljudi tada bili otporniji na bolesti, da su imali jače kosti i tijela, nisu obrađivali zemlju već ono što je tada pružala sama Zemlja, Sunce i kiša.⁶² Naime, kaže da ljudi tada nisu

⁵⁷ Lucr. *De rerum natura*, V, 18.

⁵⁸ Idem, 15-16.

⁵⁹ Idem, 49-51. Misli se na brige koje zasljepljuju duh, a Epikurov nauk nam pomaže da se toga oslobodimo.

⁶⁰ Idem, 198-199.

⁶¹ Idem, 1011-1160.

⁶² Idem, 925-938.

imali zakone, svatko se brinuo za sebe, ljubav je ili bila obostrana ili potaknuta prirodnom potrebom. Lukrecije smatra da je rod oslabio kada su počeli graditi prva prebivališta i grijali se uz vatru. Nakon otkrića vatre,⁶³ ljudi su postali manje otporni na elementarne nepogode, tijela im nisu bila više toliko izdržljiva. Došlo je do stvaranja zajednice radi vlastitih interesa i sigurnosti, više su se brinuli za djecu i žene te se počinje formirati prvo znakovni jezik, zatim glasovni.⁶⁴ U spomenutim stihovima možemo primijetiti kako se otkrivanjem prirodnih elemenata mijenja i ljudsko ponašanje. Naime, sve dok nije bilo nastambi, zajednice i vatre, ljudi su bili izdržljiviji i nisu imali potrebu za sporazumijevanjem, nije bilo zakona i svatko je živio za sebe. Ljudski jezik, prema Lukreciju, nisu izumili ljudi, već je objektivno postojao, budući da postoje organi koji su namijenjeni proizvodnji zvukova, kao i kod životinja.

*Quod si quis vera vitam ratione gubernet,
divitiae grandes homini sunt vivere parce
aequo animo; neque enim est umquam penuria parvi.*⁶⁵

U ovim stihovima vidimo kamo je krenula ljudska vrsta nakon određenih izuma. Nakon što su ljudi shvatili što i kako mogu, počeli su to znanje koristiti u razne svrhe, ponajviše u materijalne. Dalje Lukrecije navodi da su ljudi htjeli postati bogati i slavni, no to im nije donijelo mirnoću duha, jer većinom su za ta bogatstva i slavu umirali. Kaže:

*invidia quoniam ceu fulmine summa vaporant
plerumque et quae sunt aliis magis edita cumque;*⁶⁶

Zavist je pokvarenost, i svaka želja koja polazi od te nakane, propada. Ljudi ne prate svoj duh već prate druge, natječući se s drugima u bogatstvima i nasladama pa tako više kaljaju i sebe same tuđim greškama:

*quandoquidem sapiunt alieno ex ore petuntque
res ex auditis potius quam sensibus ipsis,
nec magis id nunc est neque erit mox quam fuit ante.*⁶⁷

⁶³ Idem, 1091-1104.

⁶⁴ Idem, 1011-1027.

⁶⁵ Idem, 1117-1119.

⁶⁶ Idem, 1127-1128.

⁶⁷ Idem, 1133-1135.

Kad već razmišljaju prema tuđim riječima, i traže stvari prema onome što su čuli, radije nego prema vlastitim osjetima, niti je toga više danas, niti će skoro toga biti više nego što je bilo prije.

Mogli bismo reći da nam Lukrecije poručuje da slušamo vlastite osjete, tj. da djelujemo po vlastitoj prirodi. Naša nam priroda govori što je dobro i potrebno, a što treba izbjegavati – ako slušamo druge umjesto sebe, skrećemo od naše prirodne intuicije i duh nam postaje zamagljen.

Nakon govora o postanku civilizacije, kreće na postanak religije. Lukrecije u tim stihovima (V, 1161-1240) kaže kako je iz prethodnih razloga jasno zašto je došlo do razvoja religije. Bogovi su se prikazivali kao i ljudi, a oni su, dakle, budući da nisu znali kako nastaju gromovi, potresi, pripisivali to božjoj snazi. Čovjek nema toliku snagu da uzrokuje takve promjene pa su od straha pred prirodnim pojavama i iz neznanja, molili bogove za spas i pomoć. Tako su im dali i veću moralnu snagu nad sebi samima te su stvorili strah prema bogovima jer su oni određivali njihovu sudbinu, što je, prema Lukreciju, zamagljenost duha. Dakle, samo ispravna spoznaja prirodnih zakona nam može donijeti slobodu i mirnoću duha.

Zatim Lukrecije opisuje umijeće ratovanja, otkriće glazbe i pjevanja te ostale ljudske djelatnosti.⁶⁸ Nakon što je opisao kulturu od početka ljudi, Lukrecije završava taj dio opisom razdoblja kada već postoje ceste, utvrđeni gradovi i pjesnici koji pišu.

Šesto, ujedno i posljednje pjevanje *De rerum natura*, započinje pohvalom Epikurove filozofije u kojoj kaže da nas je Epikur poučio najvećim dobrima, kojim putem krenuti i kako doći do cilja.⁶⁹ Glavna tema šestog pjevanja su prirodne pojave koje čine većinu stihova, ali zadnji stihovi pjevanja govore o bolestima i kugi u Ateni.⁷⁰

Kugu, kao što smo rekli na početku, opisuje vrlo realistično, mnogim živopisnim slikama – od opisa izgleda lica i tijela do osjećaja u želucu, glavi i kostima pa i ponašanja tijekom bolesti. Kao što je zamijetila i Adriana Grzelak-Krzyminowska,⁷¹ Lukrecije u tom dijelu ne daje direktne moralne pouke i savjete. Cijelo djelo prati logičnu strukturu te postoji opravdano mišljenje da je zadnje pjevanje naglo prekinuto, stoga i nedovršeno.⁷² Možda bi moralna pouka došla na kraju pjevanja, budući da smo do sada vidjeli da je gotovo svako završilo nekom

⁶⁸ Za detaljniji opis vidi stihove 1241-1435.

⁶⁹ Lucr. *De rerum natura*, VI, 1-42.

⁷⁰ Idem, 1090-1286.

⁷¹ GRZELAK-KRYZMIANOWSKA, 2013, 111-112.

⁷² BUDIMIR I FLAŠAR, 1986, 118.

poukom. Ne donosi nam toliko važnih uputa za moralan život, no važno je za medicinsku etiku. Iako nema direktnih uputa kao u prethodnim stihovima, ne smijemo zanemariti da je taj opis i dalje u skladu s Epikurovom naukom i vrlo vjerojatno i namijenjeno etičkoj pouci. Dakle, svaki opis patnje, tuge i boli,⁷³ prema nauku epikurejstva, moramo odstraniti i prebroditi, jer briga i tjeskoba štete duhu i kada nije u bolesti, a tada još više.

U opisu atenske kuge saznajemo da su i životinje umirale, da vlasti nisu bile u stanju brinuti za umrle i da je bilo mnogo skupina samo odbačenih tijela. Neki su umirali jer se nitko za njih nije brinuo, stoga im je i duh klonuo i umrli su sami u tuzi.⁷⁴ Čitanje takvog opisa u nama pobuđuje sažaljenje, iako to Lukreciju sigurno nije bio cilj – vjerojatno je htio pokazati, kako su ljudi sastavljeni od atoma i praznine tako su i bolesti, a bolesti su posljedica gibanja atoma. Zbog toga se nemamo zašto bojati bolesti, a na kraju i smrti, no ne možemo ignorirati kolektivnu patnju vlastitog roda.

Prolazeći kroz pjevanja, mogli smo zamijetiti da se u svim pjevanjima pojavljuje barem jedna vrsta etike – klasične moralne, seksualne, socijalne i na kraju medicinske etike. Možemo raspravljati o strukturi spjeva i zašto ga je napisao tako kako je, no možemo reći da sigurno nije slučajno ukomponirao etiku jer je ona neizostavan dio epikurejstva i prisno je vezana uz učenje o fizici. Glavni naglasak etike i jest na empiriji. Ugoda i bol počivaju na osjetilima, a razum, tj. duh vodi tijelo i dušu te nas drži pribranima. Zasižno se još više mogu istražiti etički aspekti i još toga nadodati, što može biti nastavak teme za drugi rad.

⁷³ Lucr., *De rerum natura*, VI, npr.: 1247-1250, 1280-1283.

⁷⁴ Idem, 1230-1234.

3. MARKO TULIJE CICERON: O DJELU *DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM*

De finibus bonorum et malorum je filozofsko-etička rasprava u pet knjiga, u kojoj se raspravlja o tri najzastupljenija nauka u Rimu: stoika, Epikura i nove Akademije.⁷⁵ Ciceron je prema nekim mišljenjima,⁷⁶ sljedbenik nove Akademije, međutim, njegov je učitelj bio Antioh,⁷⁷ koji je odbacio učenje nove Akademije. Stoga, trebali bismo ga svrstati u eklektike jer je preuzimao učenje više filozofskih škola, a nije se predijelio samo za jednu. Tijekom boravka u Ateni slušao je Zenona - Epikurejca, i Antioha - Akademika.⁷⁸ Sam naziv djela dolazi od pitanja koje je postavio Aristotel (u čemu leži cilj, vrhovni cilj ljudskog nastojanja za dobrom?)⁷⁹ i grčke riječi *τέλος*.⁸⁰ Ciceron s grčkog prevodi problem dobra i zla kao *finis bonorum et malorum* te preobličuje u množinu, *fines*, tako da ukaže na različite poglede dobra i zla.⁸¹ Djelo je posvećeno Marku Juniju Brutu (*Marcus Iunius Brutus*), koji je sudjelovao u Cezarovom ubojstvu, 15. ožujka, 44.g.pr.n.e. Ciceron je, budući da je u većem dijelu zagovaratelj Antiohove nauke, u moralnom pogledu zagovarao spoznaju apsolutne istine i najvišeg dobra, stoga je bio kritičar epikurejaca jer je smatrao da je njihovo učenje nemoralno.⁸² Djelo je dijaloške forme. Ciceron razgovara s Lucijem Manlijem Torkvatom (*Lucius Manlius Torquatus*),⁸³ epikurejcem, a prisustvovao je i Gaj Valerije Trijarije (*Gaius Valerius Triarius*).⁸⁴ Ciceronov je cilj doći do istine o moralnom naučavanju. Prvo daje riječ Torkvatu da izloži Epikurov sistem što se nalazi u prvoj knjizi. U drugoj knjizi Ciceron raspravlja o iznesenom, u trećoj je rasprava o stoicizmu u kojoj govori Marko Porcije Katon Mlađi (*Marcus Porcius Cato Minor*).⁸⁵ Četvrta je knjiga Ciceronova kritika stoicizma s

⁷⁵ RACKHAM, 1914, vii.;

Nova akademija je filozofsko usmjerenje koje kombinira stoičku, Aristotelovu i Platonovu filozofiju. Predstavnici Nove akademije su Karnead iz Kirene i Filon. Njihovo je učenje da apsolutna istina u epistemologiji, etici, metafizici i ostalim filozofskim granama nije moguća. Od takvog učenja, doduše, razlikuje se Antioh, koji odbacuje skepticizam i okreće se dogmatici.

⁷⁶ Vidi RACKHAM, 1914, xi.

⁷⁷ Antioh iz Askalona, bio je Filonov učenik, ali okreće se od njegove filozofije. Začetnik je srednjeg platonizma, tj. učenja da možemo spoznati istinu ako se koristimo razumom, a ne osjetilima. Rođen je oko 125.g.pr.n.e., a umro je oko 68.g.pr.n.e.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ RACKHAM, 1914, vii.

⁸⁰ Idem, vii.

⁸¹ Idem, viii.

⁸² Idem, xi.

⁸³ Lucije Manlije Torkvat je bio pretor 49.g.pr.n.e., Ciceronov prijatelj i epikurejac. Stao je na Pompejevu stranu u građanskom ratu. Slijedio je Pompeja u Grčku i tamo je umro oko 46.g.pr.n.e.

⁸⁴ Gaj Valerije Trijarije, Ciceronov prijatelj, također je stao na Pompejevu stranu u građanskom ratu. Sudjelovao je u bitci kod Farsala te je tamo i poginuo, ostavivši svoju djecu Ciceronu.

⁸⁵ Marko Porcije Katon Mlađi, sljedbenik stoičke filozofije. Dobio je nadimak „Utički“ jer se tijekom građanskog rata povukao u Utiku. Bio je Ciceronov prijatelj i također je stao uz Pompeja. Ubio se 46.g.pr.n.e. nakon Cezarove pobjede u bitci kod Tapsa.

Antiohovog gledišta. U petoj knjizi Ciceron kritizira staru Akademiju sa stoičkog gledišta.⁸⁶ Mi ćemo se baviti prvim dvjema knjigama, koje su važne za temu jer govore o epikurejstvu.

3.1. Etika u *De finibus bonorum et malorum*

Prva knjiga započinje obranom filozofije i latinskog jezika.⁸⁷ Ciceron smatra da je dužan odgovoriti na dobivene kritike njegove rasprave „Hortenzije“ gdje brani filozofiju. Nakon uvoda, u petom poglavlju kaže kako će prvo biti izložen Epikurov sistem,⁸⁸ koji izlaže Lucije Manlije Torkvat.⁸⁹ Ciceron započinje raspravu o epikurejstvu te se osvrće na etička gledišta koja su po njemu neprihvatljiva, iako priznaje da ne razumije što kod Epikura znači *ἡδονή*.⁹⁰ Zatim Torkvat odlučuje da će raspravljati o glavnoj temi, a to je užitak. Predstavit ćemo njegovo objašnjenje sustava, a zatim Ciceronovo shvaćanje.

Dakle, Torkvat započinje utvrđivanjem teme te kaže:

*quaerimus igitur, quid sit extremum et ultimum bonorum, quod omnium philosophorum sententia tale debet esse, ut ad id omnia referri oporteat, ipsum autem nusquam. hoc Epicurus in voluptate ponit, quod summum bonum esse vult, summumque malum dolorem, idque instituit docere sic (...)*⁹¹

Prelazi na dokazivanje postavki Epikurova sustava i njegove definicije užitka. Prema Epikuru, bol je najveće zlo, a svi ljudi po prirodi teže užitku. Ako lišimo čovjeka osjetila, ništa nam ne ostane, prema tome, čovjekova priroda sudi o tome što je u skladu s prirodom, a što nije. Priroda sudi prema osjećaju ugone i boli te tako odlučuje što je dobro, a što je zlo.⁹² Nadalje, Torkvat nam govori o podrijetlu zablude o pojmu užitka:

*nemo enim ipsam voluptatem, quia voluptas sit, aspernatur aut odit aut fugit, sed quia consequuntur magni dolores eos, qui ratione voluptatem sequi nesciunt, neque porro quisquam est, qui dolorem ipsum, quia dolor sit, amet, consectetur, adipisci velit, sed quia non numquam eius modi tempora incidunt, ut labore et dolore magnam aliquam quaerat voluptatem.*⁹³

⁸⁶ Idem, xii.

⁸⁷ Cic., *De finibus*, I, 1-13. Latinski je tekst za *De finibus bonorum et malorum* preuzet s *The Latin Library* (<http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fin.shtml>)

⁸⁸ Cic., *De finibus*, I, 13.

⁸⁹ Vidi bilješku 83.

⁹⁰ Cic., *De finibus*, II, 6-7, 12-20

⁹¹ Cic. *De finibus*, I, 29.

⁹² Idem, 30.

⁹³ Idem, 32.

Zatim kreće objašnjavati užitke u sustavu. Postoji *voluptas movens* i *voluptas stans*, to su dva užitka koja Epikur razlikuje.⁹⁴ Kaže da je najveća uгода ona koja dolazi radi potpunog uklanjanja boli.⁹⁵ Epikur smatra da je vrhunac ugrade otklanjanje svake boli, uгода tada dolazi u raznim oblicima, ali se ne može povećati.⁹⁶ Postoje četiri vrline: mudrost, umjerenost, hrabrost i pravednost. Svaku objašnjava, ali kaže da su zaslijepljeni oni koji smatraju da se najveće dobro nalazi jedino u vrlini, a oslobodit će se zablude ako spoznaju zahtjeve prirode.⁹⁷ Nadalje kaže kako čovjek mora imati duhovnu snagu, jer tada se ne boji niti boli niti smrti, te ne osjeća strah pred bogovima.⁹⁸ Potrebna je mudrost – onda je jedina prava vodilja života i može ugasiti svaku želju za požudom:

*sapientia est adhibenda, quae et terroribus cupiditatibusque detractis et omnium falsarum opinionum temeritate derepta certissimam se nobis ducem praebeat ad voluptatem. sapientia enim est una, quae maestitiam pellat ex animis, quae nos exhorrescere metu non sinat.*⁹⁹

Također tvrdi da su nezasićne požude razlog mržnje i nesloge. Ako nema mudrosti kod ugrade, nema niti ispravne dobrote. Kaže, da je nužna posljedica takvih požuda zagorčenje života i samo mudrac može živjeti bez ispraznih želja, tj. bez onih naslada koje priroda po sebi ne zahtjeva.¹⁰⁰ Dalje objašnjava da postoje prirodne požude (*naturales cupiditates*) i neizbježne, tj. nužne požude (*necessariae cupiditates*), druga vrste požuda su prirodne, ali ne i nužne (*quae naturales essent nec tamen necessariae*),¹⁰¹ a treće vrste požuda su one nepotrebne i neprirodne (*quae nec naturales nec necessariae*).¹⁰² Isprazne požude (*inanes cupiditates*) nemaju niti mjeru niti granice.¹⁰³ Torkvat objašnjava da su ljudi koji nemaju samokontrolu nad požudama osuđeni na robovanje strastima – ne misle na posljedice i na moguće gubitke, boli i sramote.¹⁰⁴ Smatra da trebamo težiti umjerenosti jer tako postizemo veće zadovoljstvo, tj. ugodu.¹⁰⁵ Navodi kako epikurejci također mogu skrenuti s pravog puta, griješe u tome što ne znaju izvor dobre

⁹⁴ *Voluptas movens* je užitak koji pokreće osjetila nekakvom ugodnošću. *Voluptas stans* je užitak koji se nalazi u stanju mirovanja ako djeluje otklanjanjem boli.

Usp. CICERON, 1975, 23. – prijevod i komentar Petra Pejčinovića također donosi slične zaključke pa smatram da ih je važno spomenuti u ovome radu.

⁹⁵ *Voluptas stans*, Cic., *De finibus*, I, 37.

⁹⁶ Idem, 38.

⁹⁷ Idem, 42.

⁹⁸ Idem, 40-41.

⁹⁹ Idem, 43.

¹⁰⁰ Idem, 44.

¹⁰¹ Idem, 45.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Idem, 47.

¹⁰⁵ Idem, 48.

naslade, jer duhovna naslada je najveća sreća, ali može biti najveća bol pri krivome putu.¹⁰⁶ Kaže da tjelesne i duhovne naslade dolaze iz istog izvora – tijela: (...) *eorum tamen utrumque et ortum esse e corpore et ad corpus referri, nec ob eam causam non multo maiores esse et voluptates et dolores animi quam corporis.*¹⁰⁷

U Torkvatovom govoru vidimo da prilično jasno izlaže što znači ugoda, tj. naslada i jasno pokazuje da izvor nije tjelesna ugoda. To još jednom potvrđuje ovim riječima: (...) *etiamsi voluptas ea, quae sensum moveat, nulla successerit, eoque intellegi potest quanta voluptas sit non dolere.*¹⁰⁸

U Epikurovom nauku prijateljstvo je iznimno važno. Torkvat nam prenosi što Epikur kaže o prijateljstvu, naime, sve što nam mudrost može pridonijeti za najviše dobro (*summum bonum*), nema ugodnije i poželjnije ugone od prijateljstva.¹⁰⁹ Ono je potrebno za naš duh i također dolazi iz ugone. Epikurejci tvrde da prve želje za prijateljstvom dolaze iz ugone, ali dugotrajnim odnosom dolazimo do istinskog prijateljstva, tj. do onog odnosa gdje koristi više nema, ali ih se voli radi njih samih.¹¹⁰

Nakon Torkvatovog izlaganja sustava kreće druga knjiga. U drugoj knjizi Ciceron kritizira i pokušava pobiti njegove argumente. Ciceron je dogmatik po pitanju moralnog gledišta, smatrao je da je vrlina (*virtus*) najviše dobro te da je ona jedina potrebna za vođenje moralnog života, a najveće zlo je naslada. Budući da je Ciceron izniman govornik, služi se retoričkim znanjem za pobijanje Torkvatovih stavova. Koristi mnogo riječi, daje mnogo primjera, ali zapada u mnogo nedosljednosti, pa stoga, i u sofizam.

Već na početku možemo zamijetiti prvu Ciceronovu nedosljednost. Iako se Torkvat potrudio objasniti pojmove *voluptas* i *cupiditas*, Ciceron tvrdi da Epikur ne zna pravo značenje naslade, a prije toga kaže da smatra da on sam ne razumije što „naslada“ znači,¹¹¹ što je posve kontradiktorno jedno s drugim – naime, on sam ne razumije pojam, ali govori kako ga Epikur ne razumije i krivo koristi. Takav argument odmah gubi na snazi, no Ciceron se koristi retoričkim spletkama kao što su snažni izrazi i nabranje primjera. Zatim mu prigovara radi podjele naslada,¹¹² pokušava se koristiti primjerima tjelesnih ugoda, kao na primjer utaživanje

¹⁰⁶ Idem, 55.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Idem, 56.

¹⁰⁹ Idem, 65.

¹¹⁰ Idem, 69.

¹¹¹ Cic., *De finibus*, II, 6.

Također je to primijetio Petar Pejčinović u CICERON, 1975, 243-244.

¹¹² Idem, 7-11.

žedi vodom da pokaže svoje shvaćanje, na što Torkvat odmah odgovara da je ta naslada drugačije vrste.¹¹³ Međutim Ciceron okreće temu, radi digresiju te govori o drugim latinskim izrazima koji nemaju sadržajnu vrijednost za ugodu, tako izbjegava svoje pogrešno shvaćanje i jača svoju tezu korištenjem snažnih pojmova.¹¹⁴ Petar Pejčinović komentira još jednu zanimljivost:¹¹⁵ Ciceron prigovara Torkvatu radi nerazlikovanja stanja bez boli od stanja užitaka,¹¹⁶ ali i on sam ne razvija sistem razlikovanja niti ga objašnjava.¹¹⁷ Stoga, njegova argumentacija još jednom pada u vodu. Nadalje, Ciceron kaže da on riječ *voluptas* shvaća kao grčku *ἡδονή*, te da za njen prijevod moramo tražiti točan latinski izraz koji odgovara grčkom, iako je na početku (I, 10) tvrdio da je latinski jezik, u terminologiji, bogatiji od grčkog. Zatim, isto tako postupa s Epikurom, na početku (I,15) kaže kako razumije Epikura jer svoje misli zna izraziti riječima, a kasnije (II, 15) tvrdi da se zamršeno izražava, tj. ne govori jasno. Ono što Ciceron često radi jest da preokreće sve što Torkvat kaže u negativno. Naime, kod podjele požuda,¹¹⁸ Ciceron za prirodne požude kaže ovo: (...) *appellet haec desideria naturae, cupiditatis nomen servet alio* (...).¹¹⁹ Dakle, vidimo da s jedne strane shvaća što je Epikur htio reći, s druge strane, umjesto da prihvati već objašnjenu definiciju, daje joj nove termine, ali i dalje nastavlja govoriti o klasičnom hedonizmu. Naime, prigovara Epikuru za trodijelnu podjelu jer su za njega ugone dvodijelne. Za Epikurovu filozofiju, kao što je i Pejčinović primijetio, to je od iznimne važnosti te je takav sistem objašnjen, dok Ciceron svoj stav, ponovno, ne razlaže.¹²⁰ Također, stalno zanovijeta Torkvatu i često preokreće sve što Torkvat kaže u negativno: (...) *videtur amplexari saepe vehementius, in magnis interdum versatur angustiis, ut hominum conscientia remota nihil tam turpe sit, quod voluptatis causa non videatur esse facturus*.¹²¹

Često govori ono što bi i sam Epikur rekao, u dijelu gdje Torkvat govori kako novorođenčad teži prirodnim ugodama,¹²² Ciceron isto to ponavlja: *nec vero ut voluptatem expetat, natura movet infantem, sed tantum ut se ipse diligat, ut integrum se salvumque velit*.¹²³ dodaje i *aequam*

¹¹³ Ibidem; vidi bilješku 94.

¹¹⁴ Česta logička pogreška i u današnje vrijeme koja se naziva „zamjena teze“.

¹¹⁵ U CICERON, 1975, 245.

¹¹⁶ Cic., *De finibus*, II, 9-14.

¹¹⁷ Retorička logička pogreška „suppressed evidence“, tj. „prikriivanje svjedočanstva“ (ili „prešućivanje bitnog“).

¹¹⁸ Vidi bilješku 101 i 102.

¹¹⁹ Idem, 27.

¹²⁰ U CICERON, 1975, 245.;

za ovakvu primjedbu možemo reći da je retoričko-logička pogreška „pozivanje na uvjerenje“, ali i „prešućivanje bitnog“; naime, on vjeruje da su požude dvodijelne, ali ne podupire stav nikakvim argumentima.

¹²¹ Idem, 28.; logička pogreška „podmetanje“.

¹²² Cic., *De finibus*, I, 30.

¹²³ Cic., *De finibus*, II, 33.; također istu stvar komentira i Pejčinović u CICERON., 1975, 246.

*igitur pronuntiabit sententiam ratio adhibita primum divinarum humanarumque rerum scientia, quae potest appellari rite sapientia (...).*¹²⁴

Također, Ciceron tvrdi: *Et quidem iure fortasse, sed tamen non gravissimum est testimonium multitudinis.*¹²⁵ da bi potkopao Epikurovo sljedbeništvo, dok je Torkvatu rekao *quod autem patrocinium aut quae ista causa est voluptatis, quae nec testes ullos e claris viris nec laudatores poterit adhibere? ut enim nos ex annalium monumentis testes excitamus eos, quorum omnis vita consumpta est in laboribus gloriosis, qui voluptatis nomen audire non possent (...).*¹²⁶ Dakle, za potrebe svojih argumenata „pozivanje na popularnost“ dolazi u obzir, dok za suprotni stav, nikako.

Druga knjiga završava tako da Ciceron više ne želi nabrajati dokaze jer ih ima previše. Njegov je zaključak da je epikurejstvo pogrešno – sve što ima ugodu kao izvor, tamo nema vrline, stoga nema ni moralnog života.¹²⁷

¹²⁴ Idem, 37.; komentar Pejčinovića Ibidem.

¹²⁵ Cic., *De finibus*, II, 81.

¹²⁶ Ibidem, 77.

¹²⁷ Cic., *De finibus*, II, 118.

4. SLIČNOSTI I RAZLIKE KOD LUKRECIJA I CICERONA

Nakon što smo prošli kroz oba djela i vidjeli što kaže Lukrecije, a što Ciceron, možemo reći nešto o zajedničkim točkama njihovih misli. Prvo da spomenemo razliku u strukturi; Lukrecije piše didaktički ep, a Ciceron prozno - filozofsku raspravu u dijalogu. Ciceron vjerojatno ili nije htio biti svjestan sličnosti epikurejstva i njegova stava ili ih stvarno nije bio svjestan. Primjerice najveću sličnost možemo vidjeti u govoru o mudrosti (*sapientia*) i mudracima (*sapiens*):¹²⁸ i kod Lukrecija i kod Cicerona, razum ima veliku ulogu u vođenju moralnog života, razum je taj koji kontrolira ugodu (*voluptas*) i tjelesnu ugodu (*voluptas corporis*). U izboru latinskih pojmova, „razum“ se kod Rimljana nalazi u srcu – *cor*,¹²⁹ što koristi i Ciceron, ali i *ratio*, dok Lukrecije upotrebljava „duh“, tj. *animus*.¹³⁰ Razlika je, naravno, u tome što Ciceron smatra vrlinu (*virtus*) najvećim dobrom, a ne užitak. Međutim, da je htio pravilno shvatiti Epikurovu misao, morao bi se složiti s Torkvatom da ne govori o klasičnom hedonizmu, jer oboje tvrde da je duhovno (*animus*) ono što kontrolira i nadvisuje tjelesno. Nadalje, slažu se u tome da je mudrac osoba koja poznaje najviše dobro, koja je umjerena u svemu i zna pravilno živjeti. Razlika između Lukrecija i Cicerona nalazi se kod dobra vrline i užitka. Naime, Ciceron se ne slaže s epikurejskim ateizmom. Bogovi se, prema njegovom mišljenju, moraju poštivati. Također, strah je dobar jer nam pomaže da živimo moralnije, što je jedna od većih razlika naspram Lukrecija i Cicerona. Lukrecijeva etika počiva na fizici, dok kod Cicerona toga nema, naime, njegova etika počiva na već spomenutoj vrlini, koja nema veze s fizikom ili ikakvim naturalizmom, a pogotovo ne osjetilima.

Za pojmove ugone se kod obojice pojavljuje i više termina, a najčešći su *voluptas*¹³¹ (*ἡδονή*) i *cupido*. *Voluptas* se često spominje i nosi subjekt rečenice uz neki pridjev, stoga možemo reći da je to Lukreciju bio glavni termin za ugodu. *Cupido* se koristi više u značenju ljubavi, ali i lošem značenju – tjelesna požuda ili naslada.¹³² Torkvat pri objašnjavanju požuda koristi termin *cupiditas*, no kod Lukrecija se taj pojam ne pojavljuje. Međutim, *cupido* se iz konteksta vidljivo odnosi na prirodne i potrebne požude, što bi kod Lukrecija moglo biti izrečeno kao *voluptas corporis*. Zatim se spominje i *desiderium* neutralna značenja, a kod Cicerona svi navedeni pojmovi ugone odnose se na loše značenja. Lukrecije za formu koristi *species* i *forma*, Ciceron također. *Humanitas* je pojam koji je Ciceron uveo u filozofiju, prevodi se kao ljudska

¹²⁸ Cic., *De finibus*, II, 37.

¹²⁹ Idem, 91., i u CICERON, 1975, 89, bilj. 164

¹³⁰ Lucr., *De rerum natura*, III, 94.

¹³¹ Kod Lukrecija je to najčešće u sintagmama kao npr. *iucunda voluptas* u II,3., *pura voluptas* u IV, 1081., *blanda voluptas* u II, 966.

¹³² Vidi bilješku 41.

ćud, ljudska priroda u dobrom smislu, označava osjećaje i kvalitetu ljudi. Taj pojam nećemo naći kod Lukrecija, on koristi *humanum genus*, u smislu označavanja ljudskog roda. Ti pojmovi su nam bitni jer nam donose filozofsku terminologiju koja se prije nije tako prevodila s grčkog jezika.

Također vidimo kako je pisac doživljavao grčke pojmove – s moralnim sadržajem ili bez njega. Već smo u poglavlju o djelu *De rerum natura* naveli razliku *animus* i *anima*. Lukrecije i Epikur ih razlikuju. Duša je glavna, a duh je pod vodstvom duše i proteže se kroz čitavo tijelo, dok Ciceron koristi samo pojam *animus*.¹³³ *Corpus* kod Lukrecija ima više značenja: glavno je za atome, katkad ih naziva i *corpusculum*,¹³⁴ a drugo je za tijelo i tjelesnost, tj. putenost. Ciceron ne govori o atomima te kod njega označava samo tijelo i tjelesnost. *Sensus* je uglavnom u sintagmi s *iucundus*, označuje osjetilnost i osjet. Ciceron, također, u ovoj raspravi koristi isti pojam kao osjet i osjetilnost. Kod Lukrecija se pojavljuje pojam *harmonia* u smislu ljubavnog sklada (*harmoniae Veneris*) koji je važan za ispravnu ugodu. Kod Cicerona u *De finibus*, u prve dvije knjige harmoniju kao *harmonia* ne nalazimo. Mogući ekvivalent toj riječi bi bio *beatus*. Epikur smatra da je prijateljstvo, *amicitia*, važno za ispravan život, no ono se ostvaruje također na temelju obostrane ugone. Ciceron *amicitia* gleda drugačije, za njega je ono vrlina, upravo bez ikakvih požuda i mora se temeljiti na duhovnoj razini, a ne tjelesnoj jer inače to prijateljstvo nije istinsko. Lukrecije spominje pojam *amicitia* u trećem pjevanju, stihu 83, kaže da mržnja i tjeskoba uništavaju prijateljstvo. Također, Lukrecije nam donosi pojam *summum bonum*, najveće dobro, pojam *principium*, principi, načela u moralnom i fizičkom smislu, koje Ciceron koristi u moralnom značenju.

Kod Lukrecija se jedanput spominje *beatus* i to kao *inmortalibus atque beatis*¹³⁵ misleći na bogove, dok je kod Cicerona *beatus* uglavnom vezan uz *vita* te donosi moralni pojam, a ne običan pridjev. *Beatus* nam govori o vrlo moralnom životu, koji je bio vođen vrlinom, a ne požudom, što je za Cicerona bitna konotacija. Lukrecije koristi *tranquillitas*¹³⁶ za nepomućenost duha, tj. mir duha. Također, taj se pojam koristi i u Torkvatovu govoru Epikurove nauke, u istome smislu kao i kod Lukrecija – mir i nepomućenost uma, tj. duha. Pojam se *virtus* kod Cicerona često pojavljuje. Ona znači odvažnost, tj. vrlinu, krepost. Lukrecije spominje *virtus*: u prvom pjevanju, u sedamdesetom stihu, koristi sintagmu *virtus animi*, no iz konteksta ne bismo mogli reći da je iskorišteno u moralnom smislu, kao što se to koristi kod Cicerona. Ne

¹³³ Barem u prve dvije knjige koje su bile potrebne za ovaj rad.

¹³⁴ Npr. u drugom pjevanju u 153. stihu.

¹³⁵ U Lucr., *De rerum natura*, V, 165.

¹³⁶ U Lucr., *De rerum natura*, VI, 82.

označava krepost niti ljudsku ćud, ne donosi nam moralnu važnost, te kod Lukrecija ono nije filozofski pojam. Spominje se još nekoliko puta kroz pjevanja, ali bez moralnih konotacija.

Mogli smo primijetiti da je neke pojmove u filozofiju uveo Lukrecije, kao što je *summum bonum*, a neke Ciceron, kao što je *humanitas*. Budući da je Ciceron izdao *De rerum natura*, nema sumnje da je neke pojmove i preuzeo, a neke skovao za potrebu svoje filozofije. Pojmovi poput *sensus* i *corpus* koriste se na gotovo isti način, dok smo mogli vidjeti da se *harmonia* ni ne spominje kod Cicerona, već *beatus*. Obojica su nam pridonijeli filozofskoj terminologiji, pogotovo etičkoj, stoga su nam od velike važnosti za književnost i humanistiku općenito. Njihov etički sustav, zapravo, i nije toliko različit. Žele postići gotovo isti cilj, samo drugačijim putem.

5. ZAKLJUČAK

Nakon analize Lukrecijevog spjeva *De rerum natura*, mogli smo uočiti mnoge, možda ne toliko skrivene kao što se na prvi pogled čini, etičke misli koje su smisljeno ukomponirane u cjelovito djelo koje nam govori o prirodnim zakonima. Pokazali smo da se Epikurov etički nauk ističe u većem dijelu epa te da sam ep vrlo dobro prati strukturu misli i izvodi zaključke iz samih prirodnih zakona. Možemo zaključiti da je Lukrecije iznimno uspješno strukturirao ep i da mu je bila namjera uklopiti etiku unutar fizike, bez da piše posebno djelo. Pokazali smo kako za Lukrecija ljubav nije pozitivan pojam ako se temelji na putenosti, ali je ljubav istinska kada je temeljena na ispravnoj ugodi i mudrosti. Također, mogli smo vidjeti kako Lukrecije vidi početak civilizacije i kako su nastali izvori tjeskobe duha. Kazao nam je da težnja za bogatstvom donosi loše posljedice za naš duh i da često ljudi ne slijede svoje intuicije već tuđe. Isto tako, Lukrecije nam je ostavio značajan opis kuge u Ateni u zadnjem pjevanju, te nam otkrio mogućnost da je ep nedovršen. Za daljnje istraživanje njegove etike mogao bi se analizirati čitavi ep s naglaskom na njegovu fiziku, te vidjeti koliko se još etičkih misli može izdvojiti iz djela.

U Ciceronovom djelu bavili smo se prvom i drugom knjigom *De finibus bonorum et malorum*, koje se bave epikurejstvom i njegovim pobijanjem. Uveo nas je u djelo posvetom Brutu i kratkim osvrtom na filozofiju i latinski jezik. Vidjeli smo kako Ciceron na početku laska svojim sugovornicima i tako ih poziva u raspravu, što pomalo podsjeća i na Sokrata. Započinje razgovor s Torkvatom i Trijarijem o Epikurovu nauku. Tijekom Torkvatovog izlaganja epikurejskog sustava, mogli smo uočiti strukturirani tijek misli i argumenata te vrlo dobro obrazloženje samog pojma *voluptas*, tj. *ἡδονή*. Proveo nas je kroz početak sustava, razlike ugone i različitih vrлина. S Ciceronove strane, mogli smo uočiti ne samo mnogobrojne nekonzistentnosti u misli, već i smicalice kojima se koristio da bi „pobio“ epikurejski sustav. Govorio je o bogatstvu latinskog jezika da bi na kraju rekao da možda nema dobrih izraza za grčke pojmove. Također, unatoč njegovom bogatom izražaju, zapada u nekonzistentnosti te sam sebi oslabljuje argumentaciju. Čini se da zapravo više objašnjava svoje mišljenje nego što objektivno argumentira. Zastupa vrlinu kao najviše dobro, a smatra da je požuda najveće zlo. Možemo zaključiti, da iako je bio vrhunski retoričar i obrazovan u polju filozofije, da nije pretjerano pazio na ispravnu argumentaciju. Koristeći snažne izraze i primjere, retoričko-logičke pogreške, pokazao je puno veću subjektivnost u svojoj argumentaciji te veću sklonost sofizmu. Ipak, donio nam je nove pojmove poput *humanitas* i *virtus* i ostavio bogatu kolekciju filozofskih misli i osoba koje se spominju u njemu. Tijekom cijelog dijaloga u obje knjige

spominje se mnogi broj osoba te nam donosi kratak uvid u njihova djela, bilo dobra ili loša. Međutim, u njegovom objašnjavanju svog pogleda na moral, mogli smo primijetiti da kao eklektik, ne može zastupati niti jednu poziciju u cijelosti, te je to jedna od slabosti teorije jer vuče probleme iz svih nauku od kojih je preuzeo svoje stavove. Iz tog razloga smo mogli primijetiti sličnosti s epikurejstvom jer esencijalno, oba nauka govore kako je putenost loša, čega se Ciceron strogo drži.

Unatoč pokušaju opovrgavanja nemoralnosti epikurejstva, dokazao je da puno sličnije razmišlja kao oni, nego što je dokazao različitosti svojeg nauka kao filozof. Možemo zaključiti iz analize obrađenog dijela da nije potpuno uspio opovrgnuti Epikurov nauk kako je on to zamislio, već je više pokušao objasniti vlastiti stav sa subjektivnog stajališta.

6. LITERATURA

BERMÚDEZ-REY, Pablo Juan, „Nature and the Good: An exploration of ancient ethical naturalism in Cicero’s *De finibus*“, *Pensamiento y Cultura*, 2011., 14:145-163.

BROWN D., Robert, *Lucretius on Love and Sex: A Commentary on De Rerum Natura IV, 1030-1287, With Prolegomena, Text, and Translation*, Brill Academic Pub; First edition (May 1, 1988), Columbia Studies in the Classical (Book 15).

BUDIMIR, M. i FLAŠAR, M., *Pregled rimske književnosti – De auctoribus Romanis*, Zavod za izdavanje udžbenika narodne Republike Srbije, Beograd, 1986.

CHAPMAN, Heather M., „Love: A Biological, Psychological and Philosophical Study“, The University of Rhode Island, Senior Honors Projects. Paper 254., 2011., (<https://digitalcommons.uri.edu/srhonorsprog/254/>)

CICERO, *De finibus bonorum et malorum*, trans. H. RACKHAM, M.A, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London, The Macmilan CO., New York, 1914.

CICERO, Tullius Marcus, *De finibus bonorum et malorum*, The Latin Library, (<http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fin.shtml>, zadnji pristup: 18. srpnja 2018.)

CICERON, Tulijske Marko, *O krajnostima dobra i zla*, org. *De finibus bonorum et malorum*, prev. i komentar Petar Pejčinović, Biblioteka Logos, Veselim Masleša, Sarajevo, 1975.

DIVKOVIĆ, Mirko, *Latinsko – hrvatski rječnik*, drugo izdanje, Naklada hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, Zagreb, 1900.

EPICURUS, *Principal Doctrines*, Enhanced Media, Los Angeles, 2016.

GRZELAK-KRZYMIANOWSKA, Adriana, „The Presence of Ethical Teaching in the *De Rerum Natura* of Lucretius“, *Collectanea philologica XVI*, 2013., 103-113.

Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, mrežno izdanje, (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17844>, zadnji pristup: 17. srpnja 2018.)

JORDAN D., Mark, *The Ethics of Sex*, Blackwell Publishing, Oxford, UK, 2002.

KONSTAN, D., „Epicurus“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2018., (<https://plato.stanford.edu/entries/epicurus/#PsyncEthi>, zadnji pristup: 9. srpnja 2018.)

LONG A., Anthony, *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*, University of California Press, 1986.

- LUCRETIUS, *De rerum natura*, Perseus Digital Library, (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0130%3Abook%3D1%3Acard%3D1>, zadnji pristup: 18. srpnja 2018.)
- LUCRETIUS, *On the Nature of Things*, trans. Martin Ferguson Smith, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge, 2001.
- LUKRECIJE, *O prirodi*, prev. Marko Tepeš, Kruzak, Zagreb, 2010.,
- PACKMAN, Marie Zola, „Ethics and Allegory in the Proem of the Fifth. Book of Lucretius' *De Rerum Natura*“, The Classical Association of the Middle West and South, Inc. (CAMWS), Vol. 71, No. 3 (Feb. - Mar., 1976).
- PRIMORAC, Igor, *Etika na djelu – ogledi iz primijenjene etike*, Kruzak, Zagreb, 2006
- PRIMORAC, Igor, *Seks i etika*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- SEDLEY, D., „Lucretius“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013., (<https://plato.stanford.edu/entries/lucretius/#Eth>, zadnji pristup: 9. srpnja 2018.)
- SEDLEY, David, *Dvije studije o Lukreciju*, preuzeto iz D. Sedley, *Lucretius and the Transformation of Greek Wisdom*, prev. Filip Grgić, Cambridge University Press, Cambridge, 1988., u: LUKRECIJE, *O prirodi*, prev. Marko Tepeš, Kruzak, Zagreb, 2010., 227-300.
- Society of Epicurus*, „Self-Guided Study Curriculum“ (<http://societyofepicurus.com/self-guided-study-curriculum/>, zadnji pristup: 17. srpnja 2018.)
- THORSRUUD, Harald, *Cicero's Ethics*, Continuum International Publishing Group, London, 2007.
- VALLAS, Melissa, „The Positive Effects of Love on Mental Health“, *Psychiatry Advisor*, (<https://www.psychiatryadvisor.com/mood-disorders/the-positive-effects-of-love-on-mental-health/article/401655/>, zadnji pristup: 17. srpnja 2018.)
- VRATOVIĆ, Vladimir, *Rimska književnost*, 2. neizmijenjeno izdanje, Biakova, Zagreb, 2008.
- ŽEPIĆ, Milan, *Latinsko – hrvatskosrpski rječnik*, priredio Veljko Gortan, peto izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1967.